

⁹ Там же, арк. 17. Рапорт чиновника особливих доручень в лісовій галузі туркестанському генерал-губернатору від 2 травня 1897 р.

¹⁰ Там же, арк. 21—28. Рапорт військового губернатора Ферганської області туркестанському генерал-губернатору від 31 травня 1897 р.

¹¹ Там же, арк. 29. Рапорт військового губернатора Ферганської області туркестанському генерал-губернатору від 15 червня 1897 р.

¹² Там же, арк. 48, зв. Рапорт військового губернатора Ферганської області туркестанському генерал-губернатору від 24 червня 1897 р.

¹³ Туркестанские ведомости. — 1900. — № 11. — 16 лютого.

¹⁴ Туркестанские ведомости. — 1904. — № 25. — 29 лютого.

***** Хлисти — секта, що належить до т. зв. духовного християнства. Виникла в Росії на рубежі XVII—XVIII ст. серед оброчних селян. Хлисти проповідували можливість безпосереднього спілкування зі святим духом, який вселяється у вибраних членів секти — «пророків», сповідували крайній аскетизм, аж до заперечення сім'ї. Головний обряд — т. зв. радіння, на якому доводять себе до релігійного екстазу. Хлисти завжди були в гострій конфронтації з офіційним православ'ям.

***** Еговісти («Свідки Єгови») — християнська секта, виникла у XIX ст. у США серед дрібної буржуазії. Члени секти проповідували верховенство Бога-отця у «трійці», заперечували безсмертя душі, віру в рай і пекло. Вони розглядали всю історію людського суспільства як боротьбу Єгови із сатаною, що повстав проти нього, і готувалися до їх останньої битви — Армагеддону, внаслідок якої прийде вічне блаженство для еговістів. В епоху царизму еговісти прирівнювалися до революційних організацій і були під постійним наглядом охоранки. В епоху панування комуністичної ідеології в СРСР секта еговістів характеризувалась як одна з найреакційніших у християнстві і була заборонена.

* * *

В. Б. Лобченко (Київ)

Теоретична та практична діяльність російських націоналістичних організацій в Україні (1908—1914 рр.)

Однією з характерних рис політичного життя Російської імперії у період, що розпочався після революції 1905—1907 рр., було виникнення нової впливової політичної сили — російського націоналізму. Тривалий процес формування його ідеології призвів до швидкого утворення цілої системи взаємозв'язаних між собою організацій, що самоідентифікували себе (не обов'язково у назві) як російські націоналістичні.

В особі російського націоналізму український національний рух набув найпоєднованішого і найбезкомпроміснішого противника. Більше того, заснування російських націоналістичних організацій саме в Україні (а тут виникли найперші й найпотужніші з них) дає підстави розглядати цей процес як реакцію на зрослий за часів революції український національний рух з боку його противників. Серед них значний відсоток становили етнічні за походженням українці, які відповідно до тогочасної офіційної доктрини про єдність російського народу самоідентифікували себе як росіяни («русские»).

Отже, позиція російських націоналістичних організацій в українському питанні — це одночасно й позиція політично активних етнічних українців — представників вищих верств суспільства, які повною мірою використовували переваги, що їх надавала їм офіційно визнана належність до пануючої в імперії нації.

Система російських націоналістичних організацій формувалася з початку 1908 до 1914 р. Її характерною особливістю було те, що фундаторами та провідними діячами російських націоналістичних організацій була порівняно невелика кількість осіб, які переважно входили одразу до кількох організацій. Частка етнічних українців та осіб, тією чи іншою мірою зв'язаних з Україною, серед провідних діячів російського націоналістичного руху

була найбільшою. В системі російських націоналістичних організацій не було чіткої ієрархії, хоча вони формально поділялися на місцеві (регіональні) та загальноімперські, центральні органи яких знаходились у Петербурзі. Причому найвпливовіші місцеві організації, які існували в Україні, ні за впливом, ні за чисельністю не поступалися загальноімперським, тому підтримували рівноправні стосунки з останніми, делегуючи до їх керівних органів своїх представників.

Формування системи російських націоналістичних організацій розпочалося в березні — квітні 1908 р., коли було засновано «Киевский клуб русских националистов» (ККРН) — їх найвпливовішу регіональну організацію, в статуті якої містилися положення про боротьбу проти українського національного руху.

Українське питання знайшло відображення в таких пунктах статуту ККРН:

«Південно-Західний край є споконвічно і суто російський край.

Російський народ існує тільки один. Ніякого малоруського чи то «україно-руського» народу немає, а є тільки південно-російська гілка єдиного російського народу.

Українофільський рух є явищем такою ж мірою шкідливим, як і безпідставним.

«Однак головне і основне завдання клубу — боротьба з польським натиском і з українофільством силами самої України». Ініціатором утворення ККРН був відомий публіцист А. І. Савенко — непересічна фігура в російському націоналістичному русі на теренах України.

Друга значна регіональна організація російських націоналістів — «Подольский союз русских националистов» (ПСРН) — була створена у серпні 1909 р. за зразком ККРН І. Є. Раковичем, одним з фундаторів київської організації націоналістів. Надалі майже всі провідні члени ПСРН були одночасно й членами ККРН. У статуті ПСРН українське питання також було відображено, хоча й не так чітко, як у аналогічному документі ККРН².

У травні — червні 1908 р. в Петербурзі завдяки зусиллям публіциста «Нового времени» М. О. Меншикова та князя О. П. Урусова — лідера національної групи у III Державній Думі був створений «Всероссийский национальный союз» (ВНС) — націоналістична організація партійного типу, яка в перші роки існування залишалася більш петербурзькою, ніж всеросійською. З її реорганізацією й приходом до керівництва П. М. Балишова — подільського поміщика, члена ККРН і ПСРН — ВНС поступово перетворився на організацію дійсно всеросійську, що знайшло відображення й у персональному складі її «Главного совета», до якого у 1912 р. входили члени ККРН і ПСРН П. Армашевський, Ф. Безак, О. Гіжицький, П. Кулаковський, А. Савенко, В. Шульгін та ін.³

ВНС відкрив кілька своїх відділів в Україні (за домовленістю з ККРН він міг це робити в місцевостях, де не було самодіяльних націоналістичних організацій або де вони були слабкими), зокрема, в Чернігові, Ніжині, Одесі. Наприкінці грудня 1913 р. в лавах ККРН стався розкол, й праві націоналісти (приблизно 100 чол.) заснували у Києві відділ ВНС, який серед інших відділів цієї організації найбільшу увагу приділяв українському питанню⁴.

На підтримку галичан російської орієнтації була спрямована діяльність заснованого у Петербурзі графом В. О. Бобринським «Галицко-Русского Общества» (ГРО), яке завдяки старанням діячів ККРН відкрило у Києві в березні—травні 1910 р. свій найбільший відділ, що складався з еліти місцевої націоналістичної організації. Очолили відділ ГРО у Києві М. В. Стороженко та Ю. А. Яворський — у минулому галичанин⁵.

У столиці в листопаді—грудні 1911 р. членом ККРН і ПСРН Д. М. Чихачовим було створено також «Западно-Русское Общество» (ЗРО), що опікалося в основному економічними інтересами росіян на заході імперії⁶.

Відомо, що у Чернігові в 1913 р. діяв й «Клуб русских националистов Черниговской губернии», щоправда малопомітний⁷.

Однак серед цих організацій ККРН став першою й найбільш орієнтованою на боротьбу з українським рухом російською націоналістичною організацією, яка з огляду на значну частку етнічних українців у своїх лавах (не менш як 40 відсотків її членів мали українські прізвища) часто виступала від імені малоросів. За визнанням А. І. Савенка, «до цього часу в усій Росії не було товариства, яке б поставило собі завданням культурну, ідейну боротьбу з українофільством „Ми — малороси, але ми — російські патріоти. Ми будемо всіма засобами пропагувати ідею єдності російського народу, а відтак, і єдності російського націоналізму“».

В даній статті основна увага приділена тим заходам російських націоналістів, спрямованим проти українства, що мали у сучасників найбільший розголос.

Ще у 1906 р. майбутні активні діячі російських націоналістичних організацій розглядали можливість видання журналу, спеціально призначеного для боротьби проти українського національного руху. Проте тоді у Києві не було людей, які могли б виділити для цього необхідні кошти, про що свідчить лист Т. Д. Флоринського до Ю. А. Яворського від 6 серпня 1906 р.⁹ Заснування навесні 1908 р. ККРН мало засвідчити, що відтепер з'явилися особи, об'єднані спільною метою боротьби з українством й готові витрачати на це не тільки свій час та сили, а й певні власні кошти.

Вже в травні 1908 р. російські націоналісти — члени ККРН провели першу успішну акцію, спрямовану проти українського національного руху, а конкретніше — проти внесеного 37 членами Державної Думи на її розгляд законопроект про викладання українською мовою у початкових школах тих місцевостей, де переважала українська людність. Оскільки «проект 37 членів Думи пройшов якось непоміченим і невідміченим у пресі та суспільстві», російські націоналісти дійшли висновку, що «це найяскравіше за все показує, як слабо у нас обізнані з істинним характером та метою українофільського руху»¹⁰.

Щоб змінити ставлення російського суспільства до згаданого законопроекту, 12 травня 1908 р. було проведено загальні збори ККРН, на яких прийнята спеціальна резолюція — розлогий документ з 8 розділів на 6 сторінках, де викладалася мотивація націоналістів як рішучих противників законопроекту 37-ми. Резолюція націоналістів, розтиражована правою пресою, крім того, була розіслана відомим політичним та громадським діячам, урядовцям, роздана членам Державної Думи. В ній перебільшувалося політичне значення законопроекту й натомість повністю відкидалося культурне: «Цілком зрозуміло й беззаперечно, що пропозиція 37 членів Думи переслідує мету не педагогічну, якою прикриваються автори пропозиції, а винятково політичну. ...Призначення українізованої школи полягає у зруйнуванні народної свідомості про єдність російського народу, в укоріненні в уми малоросів думки про повну окремішність російського народу, у вихованні у них почуття „національного та політичного сепаратизму“»¹¹. Особливе значення протесту націоналістів А. І. Савенко вбачав у тому, що «цей протест виходить з серця Малоросії, від самих малоросів, які відкрито заявляють, що загальноруська літературна мова — їх рідна мова»¹².

Агітація націоналістів справила велике враження на членів Думи та громадськість і «законопроект 37-ми» було поховано в комісії по народній освіті. В інтерв'ю з цього приводу професор І. В. Лучицький — депутат III Думи від Києва, кадет — відверто зазначав: «Треба вам знати, що проти цього законопроекту велася завзята агітація. Йшла вона головно з Києва... Більшість депутатів щодня діставали відозви й листи, а в тих листах їх намовляли провалити це питання... Впевнившись в безцільності дебатов по цьому питанню, до якого під впливом київської агітації змінили своє ставлення ліві октябристи та члени «Коло», ... ми рішили од внесення законопроекту, якого жде вірний провал, утриматись...»¹³.

У червні 1909 р. під егідою київського відділу «Императорского военно-исторического общества» відбулися гучні урочистості з нагоди 200-ї річниці

перемоги російських військ під Полтавою, які максимально були використані російськими націоналістами для дискредитації українського національного руху. За наполяганням ККРН до програми урочистого зібрання були включені політичні промови, в яких з'ясовано, «по-перше, загальнонаціональне значення Полтавської перемоги і, по-друге, значення цієї перемоги в історії українського сепаратизму (розгром мазепинців та вірність малоросів єдиній Росії)»¹⁴. Від ККРН на цьому зібранні, в якому брав участь київський генерал-губернатор Ф. Ф. Трепов, з промовами виступили Д. Я. Балясний та А. І. Савенко. Останній, між іншим, патетично зазначив: «Українське питання (якщо може бути таке питання) вирішене самою історією, тобто вирішене безповоротно, і що б не говорили мазепинці, українці ніколи не підуть за ними так само, як 200 років тому наші предки не пішли за Мазепою»¹⁵.

В ході численних спроб звинуватити провідників українського національного руху у державній зраді російські націоналісти не гребували й відвертими фальсифікаціями, намагаючись справити належне враження на громадськість. Наприклад, описуючи 7 лютого 1909 р. в «Києвлянині» роботу з'їзду, що відбувся у Львові 19—20 січня 1909 р. з нагоди 40-річчя львівської «Просвіти», А. І. Савенко характеризував його як всеукраїнський, де «вирішувалося питання про створення самостійної України, про організацію повстання в Малоросії і про сприяння австрійським військам на випадок війни з Росією»¹⁶. Оскільки на з'їзді було багато представників Малоросії, то, на думку А. І. Савенка, вони «здійснили, таким чином, тяжкий державний злочин — державну зраду»¹⁷.

Недостовірність поданої пильним націоналістом інформації стала очевидною після того, як професор І. В. Лучицький звернувся до суду з позовом на А. І. Савенка, який назвав його учасником з'їзду, що не відповідало дійсності. Суд, який відбувся у 1910 р., хоча й виправдав обвинуваченого, проте визнав його писання «заблудженням» й зобов'язав принести свої вибачення¹⁸. На думку С. Єфремова, ця фальсифікація все ж досягла своєї мети й дала «зайвий козир у руки наших охоранителів»¹⁹.

Наприкінці 1909 р. у надрах ККРН народилася таємна записка, спрямована проти діючих національно-культурних товариств, переважно українських і польських, й адресована прем'єр-міністрові П. А. Столипіну. Авторами її найвірогідніше були професор Т. Д. Флоринський, С. Н. Щоголев та А. І. Савенко. Серед сучасників поширювалися чутки, що відвіз записку П. А. Столипіну на початку січня 1910 р. київський губернатор О. Ф. Гірс, покровитель місцевих націоналістів²⁰. Ця версія підтверджується архівними матеріалами, які свідчать, що 5 січня 1910 р. київський генерал-губернатор Ф. Ф. Трепов отримав дозвіл від П. А. Столипіна на поїздку О. Ф. Гірса до Петербурга у службових справах, про що наступного дня повідомив останнього²¹.

У Петербург О. Ф. Гірс прибув не раніше 7—8 січня 1910 р., а вже 20 січня за підписом П. А. Столипіна з'явився циркуляр губернаторам (написаний на підставі записки ККРН), в якому вказувалося на неприпустимість реєстрації інородчеських культурно-просвітницьких товариств як таких, що «мають на меті об'єднання інородчеських елементів на ґрунті виключно національних інтересів», і який відносив українців до інородців²².

Брак часу, що був у розпорядженні канцелярії П. А. Столипіна для підготовки тексту циркуляру, мабуть, зумовив появу в ньому недоопрацьованих формулювань, внаслідок чого він фактично спростовував (до того ж на такому високому рівні) офіційну доктрину про єдність російського народу, а отже, вперше в державній практиці Російської імперії визнавав українців як окремих від росіян народ. Цей нюанс помітив М. Грушевський і попри катастрофічні наслідки, що мав циркуляр для українських національних товариств, все ж високо його оцінив²³. Натомість цього не помітив Є. Чикаленко, як згодом й інші історики, коли 19 лютого 1910 р. занотував у власному «Щоденнику»: «І так записка «націоналістів» таки досягла мети. Столипін видав циркуляр губернаторам...»²⁴.

Той факт, що редакція частини циркуляру, де українців як націю віднесено до іногородців, не відповідала меті націоналістів, трохи згодом довели самі автори записки. Так, виступаючи 5 грудня 1911 р. у Петербурзі з доповіддю «Мазепинское движение в Южной России», А. І. Савенко зазначив, що існує думка, ніби малороси такі ж іногородці, як поляки, фіни і т. п., і навіть у циркулярі Столипіна щодо них було вжито цю назву, але «вся російська історія доводить неправильність цієї думки»²⁵.

А С. Н. Щоголев у 1912 р. так писав з приводу циркуляру П. А. Столипіна: «На жаль, циркуляр поєднує в понятті «іногородчеські» і всі українські товариства, тобто організації української партії. Ці товариства, без сумніву, — антидержавні; вони прагнуть розвинути відцентрові явища у самому тілі російського народу, ведуть проповідь іногородчеських тенденцій в одній з його гілок, а тому значно небезпечніші за іногородчеські асоціації, які працюють тільки над придатками до російського народного тіла чи навіть над вкрапленнями в це тіло. Діяльність українських товариств повинна, по можливості, обмежуватися, з нею необхідно боротися, але потрібно пам'ятати, що ці товариства складаються «из русских людей, рас-пропагандированных «иногородствующими» русскими же агитаторами»²⁶.

Отже, члени ККРН мали безпосереднє відношення до появи столипінського циркуляру, хоча останній, всупереч їх бажанням, ледь не спростував основу тодішнього російського націоналізму — доктрину про єдність російського народу. Тому важливо усвідомити, що російські націоналісти, насамперед українського походження, ведучи принципову боротьбу з українським рухом, який вони навіть не вважали за національний, вимагали від уряду вжити заходів не проти українців-малоросів як окремого іногородчеського народу, а проти провідників та прибічників українського руху як політиканів-сепаратистів, «иногородствующих русских же людей». Минув невеликий проміжок часу, і П. А. Столипін «виправився» в рапорті Сенатові, в якому, протестуючи проти реєстрації 7 березня 1910 р. у Москві товариства «Українська хата», вже керувався тим, що «три головні галузі східного слов'янства — Велико-, Біло- і Малоросія — по походженню і по мові «не могут не составлять единого целого»²⁷.

Плідна співпраця П. А. Столипіна з націоналістами, які в Південно-Західному краї імперії були йому політично відданими, продовжувалася до смерті прем'єра. Перебуваючи у Києві, він прийняв 1 вересня 1911 р. делегацію ККРН з 13 осіб. Розмова з націоналістами тривала цілу годину, й однією з її основних тем була «українофільська пропаганда». На закінчення П. А. Столипін сказав: «Я вам дуже вдячний за те, що ви відвідали мене. Моє співчуття та моя підтримка цілком на вашому боці. Я вважаю вас і взагалі діячів вашого клубу сілєю тутешньої землі»²⁸.

В листопаді 1911 р. російські націоналісти — члени ККРН — присвятили два засідання (17 та 24 листопада) розгляду питання про українсько-мазепинський рух, на яких були заслухані доповіді А. В. Стороженка «Сущность и значение украинофильства» та Ю. А. Яворського «Мазепинский кошмар и русская действительность». Результатом цих засідань стало прийняття резолюції ККРН, направленої 25 листопада 1911 р. голові уряду Кокцову, міністрам Макарову, Гучкову, Балашову, в «Новое Время», «Московские Ведомости», «Голос Москвы», «Свет», в якій націоналісти вважали за свій обов'язок «звернути увагу уряду та суспільства на наступні цілковито безсумнівні обставини:

1. Мазепинський рух, опираючись на невразливу для нас галицько-австрійську базу, росте, розповсюджується по всій Малоросії і набуває загрозливих розмірів;

2. У той час, як Австрія веде рішучу й нещадну боротьбу з російською партією в Галичині, у нас з мазепинською пропагандою і створеним нею рухом не ведеться ніякої боротьби.

3. Мазепинський рух є найгрізнішим і найнебезпечнішим з усіх рухів, спрямованих проти єдності і цілісності Російської імперії, оскільки цей рух

намагається зруйнувати саму основу цілісності і величі Росії — єдність російського народу»²⁹.

Сутність «мазепинства», як його розуміли націоналісти, у цей час спробував окреслити А. І. Савенко в своїй «Записке об украинском движении», яка, ймовірно, готувалася ще на запит П. А. Столипіна. «Мазепинці, — на думку провідного ідеолога російського націоналізму в Україні, — це сепаратисти, що прагнуть до відділення Малоросії від Росії шляхом виділення України в окрему державу... Вони добре розуміють, що, якби їм вдалося утвердити в науці й в уяві освіченої громади те положення, що малороси — особний народ, то в нашому столітті, коли демократія скрізь проголосила принцип «свободи національного самовизначення», незабаром отримала б широке визнання вимога їх, мазепинців, що Україні повинно бути дано самостійне політичне існування»³⁰.

19 — 21 лютого 1912 р. у Петербурзі відбувся 1-й з'їзд реорганізованого ВНС, на якому окремо розглядалося «мазепинське» питання. З'їзд прийняв за поданням киян А. І. Савенка, В. В. Шульгіна та петербуржців М. О. Меншикова й графа В. О. Бобринського спеціальну резолюцію, в якій протестував «проти спроби лівих партій розколоти російський народ і зарахувати малоросів та білорусів до іногородців»³¹.

Предметом особливої уваги російських націоналістів, що зібралися 3 січня 1913 р. на чергове засідання ККРН, було обговорення ситуації в Галичині. Проблеми, яких торкалися доповідачі, добре ілюструють назви доповідей: «Об украинском университете» (А. В. Стороженко), «Славянство и подьяремная Русь» (А. І. Савенко), «Новейшие гонения на русский народ в Галичине и угроза галицких украинцев — мазепинцев по адресу России» (Т. Д. Флоринський)³².

Особливе місце в діяльності російських націоналістичних організацій, що існували в Україні, займало їх ставлення до постаті найвидатнішого українського поета Т. Г. Шевченка, який став національним символом українського відродження. Добре усвідомлюючи значення Т. Г. Шевченка як поета і символа, націоналісти заперечували велич його постаті. «...Т. Г. Шевченко — аж ніяк не велика людина. Це зовсім не геній, яким його силкуються зобразити українофіли»³³, — твердили вони.

Пропагандистська кампанія, розгорнута у 1911 р. членами ККРН, призвела до заборони урочистого відзначення 50-х роковин з дня смерті поета, хоча націоналісти вже не так категорично оцінювали літературний доробок (особливо лірику) Тараса Шевченка. На загальних зборах ККРН, що відбулися 23 лютого 1911 р., з великою промовою «Певец самостийной Украины» виступив А. І. Савенко, який, зазначивши, що «Шевченко, як поет-лірик, який оспівував Україну, близький серцю доповідача», далі зробив безкомпромісний висновок: «Підходячи до творчості Шевченка із загально-російської точки зору, ми знаходимо в цій творчості такі елементи, які не дозволяють нам ставитися з повагою до пам'яті поета»³⁴. Далі А. І. Савенко дав настанову для «русских людей», згідно з якою вони «не тільки не можуть брати участь у вшануванні пам'яті Шевченка, але й повинні найрішучіше протестувати проти цього вшанування»³⁵.

Подією, що нікого не залишила байдужим у Російській імперії, стала заборона святкування столітнього ювілею з дня народження Тараса Шевченка. Головними ініціаторами її були київські російські націоналісти — ліві та праві, згуртовані на початку 1914 р., відповідно, навколо ККРН з газетою «Киевлянин» та київського відділу ВНС з газетою «Киев». З наближенням святкувань, що мали відбутися у Києві під патронатом міської думи і в яких взяли б участь не тільки аполітичні шанувальники пам'яті поета (яких, звичайно, була б більшість), а й національно-свідомі елементи, для яких Тарас Шевченко був також символом національного відродження, стають гучнішими голоси російських націоналістів з обох київських угруповань, спрямовані проти урочистостей і закладин пам'ятника поетові.

В газеті правих націоналістів «Киев» 8 січня 1914 р. з'являється стаття з далеко не риторичним запитанням в її назві — «Допустимо ли?», автор

якої «сміє думати, що хто-небудь повинен звернути увагу на цей замір. Навряд чи можна закривати на нього очі»³⁶.

Ті російські націоналісти, що залишилися після розколу в ККРН, під керівництвом А. І. Савенка розробили по-єзуїтському гнучку стратегію святкування. Вона полягала у тому, щоб усунути від урочистостей все національно-свідоме українство, а святкування прибрати до своїх рук. З цією метою 10 січня 1914 р. члени ККРН на загальних зборах приймають резолюцію, що вже наступного дня з'явилася в «Киевлянині»: «Вважаючи цілком природним та законним бажанням прихильників пам'яті автора «Кобзаря» вшанувати пам'ять співця Малоросії, загальні збори членів «Клуба Русских Националистов» вважають, проте, за необхідне застерегти російську громадськість, що табір мазепинців закордонних та російських, які є ініціаторами вшанування пам'яті Шевченка, шанують його не як поета, а винятково як політичного діяча, запеклого ворога єдиної і неділимої Росії. З Шевченкових свят буде зроблено спробу продемонструвати зростання ідей українського сепаратизму та показати, що вся людність Малоросії вже перейнялася змаганням до здійснення ідеалу Шевченка, тобто до відокремлення від Російської імперії всієї Малоросії, яка за планом мазепинців повинна самостійно існувати. Клуб вважає, що російська громадськість повинна рішуче протестувати проти будь-якої спроби надати Шевченковим святам політичного антиросійського характеру»³⁷.

Наведена вище резолюція ККРН була призначена не лише для громадськості, а й для уряду, отже, так би мовити, для зовнішнього користування. Для внутрішнього ж, на пропозицію А. І. Савенка, тоді ж було визнано бажаним вшанувати пам'ять Шевченка як поета, а не як політичного діяча, для чого правлінню ККРН було доручено виробити докладну програму святкування, а також звернутися до попечителя учбової округи, губерньського та повітових земств з пропозицією спільним коштом видати російським правописом твори Т. Г. Шевченка³⁸. Українська громадськість одностайно виступила проти спроб націоналістів з ККРН надати святкуванню «патріотичного» характеру. «Було б справжньою образою пам'яті поета, — писала «Рада» 18 січня, — якби націоналісти взяли участь у майбутніх святах. Тільки не це»³⁹.

Праві київські російські націоналісти з місцевого відділу ВНС рішуче виступали проти будь-яких святкувань й не поділяли намірів ККРН. На їх думку, «пропозиція «Киевлянина» відзначити таким чином Шевченка схожа на пропозицію випробувати силу отрути. Не ризикуйте!»⁴⁰.

Представники обох угруповань столичних урядовців, сановників та політичних діячів з вимогою вжиття певних заходів щодо святкування. Цікаво, що подібні листи надходили і до майбутнього гетьмана Української Держави П. П. Скоропадського — генерала свити імператора й командира лейб-гвардії кінного полку, який перебував у Петербурзі й мав значний вплив. Про П. П. Скоропадського в нейтральній та прихильній до нього історіографії існувала думка як про людину скоріше байдужу, ніж вороже настроєну до проявів українського національного життя в період до 1917 р. Проте лист відомого російського націоналіста (раніше члена ККРН, а у 1914 р. — правого націоналіста) голови київського відділу ГРО М. В. Стороженка до П. П. Скоропадського від 26 січня 1914 р. наводить на думку, що останній міг бути причетним до заборони святкування (хоча це тільки припущення). Наведемо його текст: «Вельмишановний Павле Петровичу, з нагоди столітнього ювілею з дня народження Тараса Шевченка мазепинці затіяли встановити йому пам'ятник на одній з найкращих площ м. Києва — Караваєвській. Це зовсім неприпустимо для майбутнього великої, неділимої Росії. Розпропаговані уже значною мірою мазепинцями вчителі й деякі попи здійснюватимуть паломництво у Київ для поклоніння «батьку» Тарасу й виховуватимуть підростаючу генерацію сіл у душі Шевченка, тобто ненависті до царя й всього російського. Це ганьба для нас, малоросів, та для нашого першопрестольного Києва. Згадайте Ваші враження від ук-

раїнізації нашого сільського люду, порадьтесь зі своїми однодумцями стосовно цього й скористайтесь приїздом у Петербург 27 січня київського генерал-губернатора Ф. Ф. Трепова, аби вплинути на нього у розумінні недопущення такої ганьби для сивого Києва, а почасти через нього на сфері. Все, чого досягли цар Олексій Михайлович і славний гетьман Богдан, може зруйнуватися з причини короткозорості чи, може бути, зради уряду і сильної підтримки з боку Академії наук в особі К. Р., Шахматова, Ольденбурга, Бодуена, а тепер ще й нашого міченого жида Перетця. Мазепинці тут вже розпочали вакханалію, розраховуючи, що їх взяла гору, потрібно діяти енергійно. Не втрачайте жодної хвилини часу. Справа надзвичайної важливості. Потрібно рятувати Батьківщину від найлютіших ворогів! Їй загрожує доля Червоної Русі та Угросії. Палко Вам співчуваю та бажаю повного успіху.

М. Стороженко⁴¹

Чи вплинув П. П. Скоропадський на Ф. Ф. Трепова, а через нього на «сфери» — невідомо, проте на початку лютого 1914 р. своє вагоме слово сказав уряд: міністр внутрішніх справ рекомендував губернаторам утриматися від офіційного святкування на місцях. Не важко здогадатися, як такі «рекомендації» виконувалися місцевою владою. Навіть самі ініціатори антишевченківської кампанії з ККРН, не очікуючи такої жорсткої реакції на власні резолюції, спочатку розгубилися, кваліфікувавши в «Киевлянині» заборону святкувань як факт «вищою мірою сумний та недалекоглядний»⁴².

Заходи київських російських націоналістів викликали хвилю обурення не тільки громадськості, а й багатьох політичних діячів, подекуди діаметрально протилежних за політичними поглядами, для яких роль націоналістів у забороні святкувань була цілком ясною. Для ілюстрації наведемо кілька характерних думок.

Ультраправому князю Мещерському належить думка про те, що «скажений ідіотизм націоналістів у Києві накинувся на тих, хто шанує пам'ять Шевченка..., яким як поетом пишуться не самі українці, але й росіяни»⁴³. Неприхильний до автономістських планів провідників українського національного руху кадет Мілюков, виступаючи 19 лютого в Думі з приводу заборони Шевченкових свят, зазначив, що «Державна Дума... вмішалася в те підприємство, яке київські націоналісти намагалися провести, безпосередньо звертаючись до начальства. ... Там, у Києві, вони не мовчали. Там клуб київських націоналістів підняв цілу бучу. Друкувалися статті Савенка, складалися резолюції, там посилялися алярмістські телеграми міністрам»⁴⁴. Українська поступова газета «Рада» 5 лютого з гіркою констатувала: «Київських націоналістів, що Шевченкове свято зробили останніми часами центром своєї брудної уваги, можна повітати з перемогою. Так, то їхня перемога, бо досі не сталось нічого такого, що могло б дати фактичну причину до заборони, якусь певну законну підставу до неї... За таку підставу став єдине той навісний гвалт та брудна фантастика, що навіть князь Мещерський охарактеризував може занадто прикритим, але справедливим словом»⁴⁵.

Поряд з виступами проти Шевченкових свят російські націоналісти у 1914 р. не полишали своєю увагою й інші аспекти українського національного життя. На вищезгаданому засіданні ККРН 10 січня було прийнято ще одну резолюцію (в українських колах такі резолюції націоналістів кваліфікувалися як доноси), призначену для голови уряду, міністрів закордонних та внутрішніх справ, а також народної освіти. Вона загалом дуже схожа на аналогічну, прийнятту ще 25 листопада 1911 р., проте цього разу в ній було вказано місце перебування «мазепинців» у державі: «Багато мазепинців є навіть на російській державній службі, особливо, на превеликий жаль, у великій кількості по учбовому відомству»⁴⁶.

Мотиви пошуку «мазепинців» у відомстві народної освіти домінували і в прийнятій на доповідь А. І. Савенка резолюції чергового з'їзду ВНС, що

відбувся у Петербурзі незабаром: «Засвідчуючи, що український відщепенський рух, не маючи коріння у народній свідомості та історії, може розвинутись в Південній та Західній Росії внаслідок насадження його окремими чиновниками — вчителями, що становитиме цілком реальну небезпеку, з'їзд висловлює надію, що міністерство народної освіти зверне увагу на цей антинародний рух, якому протегують єзуїти та австрійська поліцейська влада»⁴⁷.

Оцінюючи доноси націоналістів на український рух як такі, що розраховані на відомчу логіку, «якій нема діла до того, чи є які підстави під доносом, чи нема», «Рада» дійшла висновку, що націоналісти таким чином «орудують державними справами, адже вони диктують своїми безглуздими резолюціями ті постанови, які потім входять у життя й силкуються унормувати його по рецептах, написаних купкою Савенків»⁴⁸.

В березні 1914 р. питанню про «шкідливість мазепинського руху» присвятили своє зібрання члени київського відділу ВНС⁴⁹.

З початком першої світової війни владі знадобилися спеціалісти з українського питання, зокрема добре обізнані у галицьких справах. Давній фахівець у цій галузі російський націоналіст й заступник голови київського відділу ГРО Ю. А. Яворський був запрошений вже 5 серпня 1914 р. головнокомандувачем Південно-Західного фронту на «нараду в штабі військової округи... секретного характеру» разом з діячами шойно створеного у Києві з галицьких утікачів російської орієнтації «Карпато-Русского Освободительного Комитета»⁵⁰. За спогадами Д. Дорошенка, Ю. А. Яворський «був одним з головних керманівців» цього комітету, що «мав своїм головним завданням допомагати побідній російській армії руйнувати українське життя»⁵¹. Йому ж Д. Дорошенко приписував авторство «одної книжечки, надрукованої штабом Київської військової округи, з підзаголовком, що це секретне видання. Ця книжечка мала служити підручником про Галичину, про її національні відносини, давала відомості, як розпізнавати «мазепинців» і «руських»... Цю книжечку давали від штабу кожному офіцерові, що їхав на Галицький фронт»⁵².

Український національний рух у перші ж місяці війни зазнав тотальних репресій як в російській Україні, так і в окупованій російською армією Галичині. Російські націоналісти, сподіваючись остаточно вирішити «мазепинське» питання скрізь, де могли, сприяли цим репресіям. Але вже наприкінці 1914 р. з ряду причин почасти втрачає актуальність українське національне питання для російських націоналістичних організацій, що в умовах війни самі були організаційно неспроможні проводити якісь значні заходи проти українства.

Таким чином, найбільш орієнтованими на боротьбу з українським національним рухом у пореволюційній Російській імперії були російські націоналістичні організації, зокрема ті, що діяли на теренах України. Саме заснування останніх з певними застереженнями можна розглядати як реакцію на зрослий за часів революції український рух. Специфікою тогочасного російського націоналізму було його опертя значною мірою на український етнічний ґрунт, який згідно з офіційною доктриною про єдність російського народу розглядався як теж російський. Отже, з повним правом можемо стверджувати, що російський націоналізм був ідеологією не лише власне росіян, а й цілком природньо того значного прошарку етнічних українців, що сповна використовували переваги офіційно визнаної їх належності до пануючої в імперії нації.

Оскільки існування українського національного руху спростовувало офіційну доктрину про єдність російського народу, що могло б призвести до «виключення» малоросів-українців зі складу основного народу імперії (столипінський циркуляр від 20 січня 1910 р. хоч і був короточасним «непорозумінням», проте підтверджує можливість подібного розвитку подій) й значно погіршити для їх соціальної верхівки умови просування шаблями кар'єри, саме російські націоналісти українського походження ініціюють ор-

ганізовану боротьбу з українським рухом, створюючи для цього перші в імперії російські націоналістичні організації.

Особливістю боротьби російських націоналістичних організацій з українським національним рухом було послідовне заперечення його характеру як саме національного, що найбільш влучно сформулював С. Щоголев: «Українство та його ідеологія — плід соціально-політичних побудов, ... воно «облыжно рядится» в тогу націоналізму і є рухом винятково політичним»⁵³. Провокуючи офіційну владу на вжиття репресивних заходів проти українського руху, російські націоналісти, аби запобігти її ставленню до останнього як до руху національного, роз'яснювали, що «етнографічний склад української партії в Росії здебільшого малоруський, а тому немає жодних підстав (як це робилось) вважати українську партію інородчеською; правильніше називати її такою, що інородствує»⁵⁴.

Змалюючи перед урядом та громадськістю існуючі форми українського національного руху, російські націоналісти значно перебільшували загрозу, яку вони реально могли становити для єдності імперії, вбачаючи у найпоміркованіших вимогах українців далекоюсяжну політичну мету — повне відокремлення України, що випереджало тоді найсміливіші проекти більшості провідників українського руху. Використовуючи свої ефективні засоби впливу на громадську думку (лише в Україні газети «Киевлянин», «Подольнянин», «Киев»), російські націоналісти постійно вказували на «самостійну Україну» як на нагальну мету українського руху і мимоволі виступали популяризаторами цієї радикальної ідеї, підводячи обивателя до усвідомлення самої можливості її існування як чогось реального, вартого уваги (в малотиражній легальній українській пресі подібні ідеї не могли б з'явитися навіть якби їх сповідували провідники українського руху).

Маючи значний вплив на уряд (особливо очолюваний П. А. Столипіним) й державну політику, російські націоналісти були причетними до урядових заходів проти українства, принаймні тодішні українські діячі не сумнівалися, «що російський уряд в боротьбі з українством слухає голосу самих націоналістів»⁵⁵.

¹ Клуб Русских Националистов // Киевлянин. — 1908. — 21 марта.

² Державний архів Хмельницької області у Кам'янці-Подільському, ф. 629, оп. 1, спр. 23.

³ Інститут рукописів Центральної наукової бібліотеки ім. В. Вернадського НАНУ (далі — ІР ЦНБ), ф. 167, спр. 18.

⁴ Учреждение Киевского отдела Всероссийского Национального Союза // Киев. — 1914. — 3 янв.

⁵ Сборник Клуба Русских Националистов (далі — Сборник КРН). — К., 1911. — Вып. III. — С. 25—26.

⁶ Там же. — К., 1913. — Вып. IV—V. — С. 152—153.

⁷ Центральний державний історичний архів України у Києві (далі — ЦДІА України), ф. 1439, оп. 1, оп. 1, спр. 1481, арк. 3.

⁸ Савенко А. И. Заметки // Киевлянин. — 1908. — 29 марта.

⁹ ІР ЦНБ, ф. XXI, спр. 1097.

¹⁰ Савенко А. И. Заметки // Киевлянин. — 1908. — 13 мая.

¹¹ Сборник КРН. — К., 1909. — Вып. I. — С. 36.

¹² Савенко А. И. Указ. соч.

¹³ Доля українського законопроекту про мову // Слово. — 1908. — 20 лип.

¹⁴ Сборник КРН. — К., 1910. — Вып. II. — С. 60.

¹⁵ Там же. — С. 90.

¹⁶ ІР ЦНБ, ф. 68, спр. 529.

¹⁷ Ефремов С. Патриотический гусь // Киевские Вести. — 1909. — 8 февр.

¹⁸ ІР ЦНБ, ф. 66, спр. 529.

¹⁹ Ефремов С. О львовских заговорщиках // Киевские Вести. — 1909. — 11 февр.

²⁰ Чикаленко Є. Щоденник (1907—1917). — Львів, 1931. — С. 115—116.

²¹ ЦДІА України, ф. 442, оп. 639, спр. 320, арк. 61.

²² Чикаленко Є. Назв. праця. — С. 114.

²³ Грушевський М. Гімн вдячності // Літературно-Науковий Вісник. — 1910. — Кн. IV. — С. 46.

²⁴ Чикаленко Є. Назв. праця. — С. 114.

²⁵ Сборник КРН. — Вып. IV—V. — С. 138.

- ²⁶ Щеголев С. Н. Украинское движение, как современный этап южнорусского сепаратизма. — К., 1912. — С. 276—277.
- ²⁷ Чикаленко Є. Наза. праця. — С. 218.
- ²⁸ Сборник КРН. — Вып. IV—V. — С. 46—47.
- ²⁹ Там же. — С. 262.
- ³⁰ Там же. — С. 264.
- ³¹ Там же. — С. 83.
- ³² Там же. — С. 145—150.
- ³³ Савенко А. И. Заметки // Києвланин. — 1908. — 25 апр.
- ³⁴ Сборник КРН. — Вып. III. — С. 36.
- ³⁵ Там же. — С. 41.
- ³⁶ С-ченко Д. Допустимо ли? // Києвланин. — 1914. — 8 янв.
- ³⁷ В Клубе Русских Националистов // Києвланин. — 1914. — 11 янв.
- ³⁸ Місцеві націоналісти та ювілей Т. Г. Шевченка // Рада. — 1914. — 11 січ.
- ³⁹ Націоналісти й Шевченко // Рада. — 1914. — 18 січ.
- ⁴⁰ Малоросс Шевченко и «Києвланин» // Києвланин. — 1914. — 19 февр.
- ⁴¹ ЦДІА України, ф. 1219, оп. 2, спр. 494, арк. 1—2.
- ⁴² Києвланин. — 1914. — 13 февр.
- ⁴³ Брудні люди // Рада. — 1914. — 4 лют.
- ⁴⁴ Рада. — 1914. — 1 берез.
- ⁴⁵ Без ювілею // Рада. — 1914. — 5 лют.
- ⁴⁶ В Клубе Русских Националистов // Києвланин. — 1914. — 11 янв.
- ⁴⁷ Ромул Коміки // Рада. — 1914. — 6 лют.
- ⁴⁸ Там же.
- ⁴⁹ ЦДІА України, ф. 354, оп. 1, спр. 26, арк. 37.
- ⁵⁰ ІР ЦНБ, ф. XXI, спр. 1131.
- ⁵¹ Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914—1920). — Мюнхен, 1969. — С. 23.
- ⁵² Там же.
- ⁵³ Щеголев С. Н. Указ соч. — С. 552.
- ⁵⁴ Там же. — С. 557.
- ⁵⁵ Столичні немовлята і провінційні златоусты // Рада. — 1914. — 30 трав.

Т. І. Лазанська (Київ)

Соціальне походження промислової буржуазії України в XIX ст.

Однією з визначних подій післяреформеної епохи стало розгортання промислового будівництва на Україні. В цей час зростав кількісно, розвивався і мужнів підприємницький клас суспільства, покликаний до життя всім ходом економічного розвитку. Перші поодинокі підприємці, які ще не були у повному розумінні капіталістами, почали з'являтися наприкінці XVIII — в першій половині XIX ст. Проте на цьому відтинку історичного шляху внаслідок панування кріпосницьких стосунків формування промислової буржуазії відбувалося надто повільно, а її представників можна було перелічити поіменно.

Так, певне уявлення про кількісний і соціальний склад промислової буржуазії дає список підприємців України, вміщений у «Списке фабрикантам и заводчикам Российской империи 1832 г.». Слід зазначити, що до подібних списків не потрапляв чималий прошарок підприємців, задіяних у сільській місцевості, які за своїм походженням були переважно із селян. На жаль, подібна практика подачі статистичних відомостей діяла протягом усього XIX ст.

Отже, до розглядуваного нами списку включено 652 особи. За соціальним складом серед них переважали поміщики (41,7 %), другу позицію посідали купці (27,6 %), за ними йшла група міщан (23,46 %) і, нарешті, селяни (2,45 %). Походження 4 % промисловців не встановлено, а вихідців з